

DÜNYA TİCARET ÖRGÜTÜ TARIM ANLAŞMASI ÇERÇEVESİNDE İLERİ TARIM MÜZAKERELERİNDEKİ GELİŞMELER VE TÜRKİYE TARIMI ÜZERİNE ETKİLERİ*

Burhan ÖZALP¹, M. Necat ÖREN¹

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, DTÖ Tarım Anlaşması'nın kapsamını ve İleri Tarım Müzakerelerindeki gelişmeleri ortaya koymak ve müzakereler sonucu pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve iç destekler olmak üzere üç temel konuda alınan son kararların Türkiye tarımına olası etkilerini yine aynı açılardan değerlendirmektir. Tarım Anlaşması ile pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve iç destekler konularında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Tarım Anlaşması kapsamında Türkiye yükümlülüklerini büyük ölçüde yerine getirmiş ve ilave bir yükümlülüğü bulunmamaktadır. GÜ'ler ile GOÜ'ler arasında yaşanan sorunlar nedeniyle İleri Tarım Müzakereleri genel olarak tıkanmış olmakla birlikte, DTÖ üyeleri Bali Konferansında müzakereleri canlandırmaya çalışmıştır. Müzakerelerin başarılı bir şekilde sonuçlanmasının büyük ölçüde GOÜ'lerin taleplerinin karşılanmasına bağlı olduğu söylenebilir. Türkiye, İleri Tarım Müzakerelerinde pazara giriş konusuna ağırlık vermiştir. Müzakerelerdeki gelişmelerin Türkiye tarımına etkisi özellikle pazara giriş konusunda olması beklendiği için, tarife indirimlerinden olumsuz etkilenecek ürünlerin hassas ve özel ürün kapsamına dahil edilmesi yönünde çaba gösterilmesinde yarar görülmektedir. Türkiye'nin iç destekler konusunda "de minimis" sınırını aşmadığından dolayı herhangi bir yükümlülüğü olmamasına karşın, GÜ'lerin iç desteklerini önemli miktarda azaltmaları Türkiye'ye uluslararası rekabette fırsatlar yaratabilir. GÜ'lerin ihracat sübvansiyonlarını kaldırmaları, Türkiye'nin ithalatçı olduğu ürünlerde kısa dönemde ithalat giderlerini artıracığı, uzun dönemde ise bu durumun yurtiçi üretimi olumlu etkileyeceği söylenebilir. Gelişmeler dünya tarım ticaretinin DTÖ öncülüğünde serbestleşmesi yönündedir. Bu nedenle, Türkiye'nin İleri Tarım Müzakerelerinde AB'ye bağlı bir pozisyon yerine DTÖ gerçeğini görerek pazara girişte ayrıcalık elde etmeye çalışması, GÜ'lerin iç desteklerini azaltmaları ve ihracat sübvansiyonlarını kaldırmaları konusunda ısrarcı olması gerektiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: DTÖ, Tarım Anlaşması, İleri Tarım Müzakereleri, Türkiye

DEVELOPMENTS IN FURTHER NEGOTIATIONS ON AGRICULTURE IN FRAMEWORK OF WORLD TRADE ORGANIZATION AGREEMENT ON AGRICULTURE AND EFFETCS ON AGRICULTURE OF TURKEY

ABSTRACT

The aim of this study is to introduce the scope of WTO Agreement on Agriculture and developments in further negotiations on agriculture and to evaluate possible effects on agriculture of Turkey in terms of recent decisions taken in three main issues (market access, export subsidies, domestic supports). WTO Agreement on Agricultural brings some new regulations on market access, export subsidies and domestic supports. Turkey has fulfilled her obligations substantially and there are no additional obligations for Turkey. Because of issues arisen between developed and developing countries, agriculture negotiations had been choked. However some members of WTO tried to revive negotiations in Bali Conference. It can be said that successful conclusion of negotiations depends on meeting the demands of developing countries. Turkey has concentrated her efforts on market access. There are some products that would be adversely affected from tariff reductions. Turkey would better strive towards incorporating them into sensitive and special products category. Since Turkey has not exceeding "de minimis" limit, there is not any obligation about domestic supports but substantial

*Yüksek Lisans Tezinin Özetidir.

¹ Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Adana.

decreases of domestic supports provided by developed countries can create opportunities for Turkey in international competition. It can be said that outlays of Turkey's import products would increase in the short run and this would favorably affect domestic production of Turkey in the long run, if developed countries abolish export subsidies. There is a trend towards liberalization in world agricultural trade under the leadership of WTO. It was concluded that Turkey should try to acquire privileges on market access and insist on that developed countries should decrease domestic supports and abolish export subsidies, recognizing WTO reality instead of having a position tied to EU.

Keywords: WTO, Agreement on Agriculture, Further Negotiation on Agriculture, Turkey

1. GİRİŞ

Tarım nüfusun beslenmesini sağlamanın yanı sıra milli gelire, istihdama, dış ticarete, tarıma dayalı ve tarıma bağlı sanayiye yaptığı katkıdan dolayı stratejik bir sektördür. Bu nedenle tarım sektörü, farklı gelişmişlik düzeylerindeki ülkelerce çok uzun yıllardan bu yana gerek iç destekler, ihracat sübvansiyonları gerekse gümrük tarifeleri ve çeşitli tarife dışı engellerle korunmuş ve desteklenmiştir. Fakat tarım alanında uygulanan korumacı politikalar 1980'li yıllarla birlikte tartışmaya açılmış ve tarım ticaretinde serbestleşmeyi savunan düşünceler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Uluslararası ticareti serbestleştirmek için Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) kapsamında yapılan görüşmelerde, tarım ticaretinin serbestleştirilmesi konusu genel anlamda bir istisna olarak kalmıştır. Tarım sektörü, Uruguay Turu sonrası GATT'm yerini alan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) çerçevesinde imzalanan ve 01 Ocak 1995 tarihinde yürürlüğe giren Tarım Anlaşması (TA) ile serbestleşme sürecine girmiştir. Tarım ürünleri üretim ve ticaretinin serbest rekabet koşullarında yürütülmesi için DTÖ TA'da pazara girişte tarife indirimlerinin yapılması, iç desteklerin ve ihracat sübvansiyonlarının azaltılması üç önemli önlem olarak belirlenmiştir. Bu yeni düzenlemelerin yükümlülükleri Gelişmiş Ülkeler (GÜ) ve Gelişmekte Olan Ülkeler (GOÜ) için farklı olmuştur. En Az Gelişmiş Ülkelere (EAGÜ) ise hiçbir yükümlülük getirilmemiştir.

Doha Kalkınma Turuna dahil edilen İleri Tarım Müzakereleri kapsamında yapılan konferanslarda, GÜ'leri temsil eden gruplar ile GOÜ - EAGÜ'leri temsil eden gruplar arasında tarım üzerine çok çetin tartışmalar yaşanmış, hatta görüşmeler defalarca durma noktasına gelmiştir. Bunun nedeni müzakerelerde üye ülkelerin aldıkları pozisyonlarının farklı kategorilerde toplanmasıdır. Bu kategorilerden birincisi, tarımın çok fonksiyonluluğuna vurgu yapan Avrupa Birliği (AB), Japonya, İsviçre, Norveç gibi sanayileşmiş ülkelerdir. Bu ülkeler tarımın çok fonksiyonluluğu ile tarımın sadece ticarete değil aynı zamanda kırsal kesimin devamlılığı konusunda çeşitli roller oynadığını öne sürmektedirler. Dolayısıyla tarım sektöründe yapılacak reformların yavaş ve aşamalı bir süreç içinde

gerçekleşmesine önem vermekte ve bu yüzden defansif bir konum almaktadırlar. Öte yandan ikinci kategoride yer alan ve önemli tarım ürünleri ticaretçisi olan hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin oluşturduğu Cairns Grubu² ise pazara giriş, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları alanlarında şiddetli bir liberalleşmeden yanadır. Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) ise tarıma verdiği iç desteklerle dikkat çekmesine karşın Cairns Grubunu aktif bir şekilde desteklemektedir. Üçüncü kategori ise GOÜ'lerden oluşmaktadır (GOÜ'lerin pozisyonları ise bir şekilde EAGÜ'lerin sorunlarını da kapsamaktadır.). Bu ülkelerin önemli ihracat geliri yoktur. Fakat bu ülkeler için tarım, pazar kuralları ile yönetilen bir aktivitenin de ötesindedir. Çünkü bu ülkelerde tarım, nüfusun yüksek bir oranını bünyesinde barındırmakta ve buralarda yoksulluğun azaltılması, gıda güvenliği gibi problemler çok ciddi durumdadır. GOÜ'ler aynı zamanda kendi ülkeleri için pazara giriş, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları alanlarında liberalleşme konusunda ihtiyatlı davranırken aynı zamanda bu alanlarda liberalleşmeyi savunan Cairns Grubunu desteklemektedir (Aggarwal, 2005). Buradaki GOÜ'lerin amacı GÜ'lerin pazara girişte uyguladıkları tarifeler, yüksek ihracat sübvansiyonları ve iç destekler yoluyla uluslararası ortadan ticaretinde elde ettikleri haksız üstünlüğünü ortadan kaldırmaktır. GÜ'ler ile GOÜ-EAGÜ'ler arasındaki bu önemli görüş farklılıkları müzakerelerden nihai bir anlaşmanın çıkmasına engel olmuştur. Müzakerelerde yaşanan birçok soruna rağmen, Doha Kalkınma Turunun tamamlanabilmesi için müzakereler bir şekilde canlı tutulmaya çalışılmıştır.

Yaşanan bu gelişmelerin dünya tarım ticaretini yönlendireceği ve buna bağlı olarak DTÖ'ye üye ülkelerin politikalarını bu gelişmelere uygun şekilde oluşturması gereği, hatta zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin de bu gelişmelerden zarar görmemesi, hatta süreci lehine çevirebilmesi için tüm bu gelişmeleri yakından takip etmesi ve uygun pozisyonları alması gerekmektedir. Bu nedenle bu konuda yapılacak

² Cairns Grubu: Avustralya, Yeni Zelanda, Endonezya, Filipinler, Malezya, Tayland, Güney Afrika, Fiji, Brezilya, Arjantin, Şili, Kanada, Meksika, Kosta Rika, Uruguay, Paraguay, Bolivya, Kolombiya, Guatemala

çalışmaların başta karar vericiler olmak üzere, ilgili kesimlere yardımcı olacağı düşünülmektedir.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Çalışma literatüre dayalı olup, bu kapsamda konuyla ilgili yerli ve yabancı çalışmalar ve ilgili kurum verileri materyal olarak kullanılmıştır. Bu amaçla, özellikle Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması (GATT), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Tarım Anlaşması (TA) ve İleri Tarım Müzakereleri ile ilgili metinler, ayrıca Uluslararası Ticaret ve Sürdürülebilir Kalkınma Merkezi (ICTSD), Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD), Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı (FAO), ABD Tarım Bakanlığı (USDA), Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (BÜMKO), Ekonomi Bakanlığı gibi ulusal ve uluslararası kurumların bilgi ve belgelerinden yoğun olarak yararlanılmıştır.

Çalışmada önce serbest ticaretin gerekçesi ve bu yöndeki girişimlerin tarihsel gelişimi incelenmiş, bu kapsamda özellikle GATT, DTÖ, Tarım Anlaşması ve İleri Tarım Müzakereleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Daha sonra tüm bu süreçlerde ve alınan kararlar karşısında Türkiye'nin konumu ortaya konularak, alınan kararların Türkiye tarımına olası etkileri çeşitli açılardan tartışılmıştır.

İleri Tarım Müzakerelerinde tartışmalar pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve iç destekler olmak üzere başlıca üç temel konuda yoğunlaşmış ve bu konularda üye ülkeleri bağlayıcı yeni kararlar alınmıştır. Bu bakımdan çalışmada, müzakerelerin Türkiye tarımına olası etkileri de bu açılardan ele alınmıştır. Pazara giriş kapsamında, alınan tarifelerin indirilmesi kararının Türkiye'nin hangi ürün ve ürün gruplarını nasıl etkileyeceği ortalama bağlı ve uygulanan tarife oranlarından hareketle değerlendirilmiştir. Türkiye açısından ihracat sübvansiyonları ve iç destekler konuları da özellikle gelişmiş ülkelerin yapacakları düzenlemeler sonucu ortaya çıkacak yenedünya düzeni göz önüne alınarak değerlendirilmiştir.

3. ARAŞTIRMA BULGULARI

3.1. Serbest Ticaretin Kavramının Gelişimi, GATT ve DTÖ Tarım Anlaşması

Dış ticarete korumacılığı savunan, 16. ve 17. yüzyılda etkili olmuş olan Merkantilistlere ilk eleştiriler dış ticarete serbestleşmeyi savunan Fizyokratlardan gelmiştir (Dağdemir, 2009; Yılmaz, 2010). Klasik serbest dış ticaret teorisinin gelişmesine Adam Smith, David Ricardo'nun önemli katkıları olmuş fakat serbest ticaret kuramını asıl geliştiren ve daha fazla savunan Alfred Marshall (Reel Maliyet Teorisi), Goettfried

Haberler (Alternatif Maliyet), Eli Hecksher ve Bertil Ohlin (Faktör Donatımı Teorisi) gibi Neo-Klasiklerin olduğu görülmektedir (Işın, 1998). Serbest ticareti savunan görüşleri eleştiren ve korumacılığı savunan görüşler de olmuştur. ABD'de Hamilton ve Carey, Almanya'da List yeni sanayileşen bir ülkenin dış ticarete serbestliği savunan bir politikanın yerine koruyucu politikaları savunması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Manoilescu ve Hagen de henüz sanayileşmemiş ülkelerin yapısal özelliklerinden ötürü serbest dış ticaret koşullarında diğer ülkelerle yarışamayacaklarını vurgulamışlardır. Keynes'in görüşleri de Robinson gibi iktisatçılarda ülkede istihdam yaratma amacıyla koruyucu bir dış ticaret politikası izlenebileceği düşüncesini uyandırmıştır (Yılmaz, 2010). Mrydal, Singer, Prebish ve Nurkse gibi iktisatçılar, az gelişmiş ve ekonomisi tarıma dayalı ülkelerin sanayileşmiş kapitalist ülkeler ile yaptıkları serbest ticaretten olumsuz etkilendiği sonucuna varabilmişlerdir (Işın, 1998).

20. yüzyılın başında yeniden yükselmeye başlayan korumacılık, ilk önce Birinci Dünya Savaşı, sonrasında 1929 büyük dünya ekonomik bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı ile hızlanmıştır (Şahinöz, 1996). Korumacı eğilimlerin artması dünya ticaretinin daralmasıyla sonuçlanmış, bu da ticaretin serbestleştirilmesi yönündeki görüşlerin yeniden yüksek sesle dile getirilmesine neden olmuştur. 1944 yılında toplanan Bretton Woods Konferansında Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankasının (WB) yaratılması kararı alınmıştır. Adı geçen kuruluşlardan birincisinin işlevi uluslararası para sisteminin düzenlenmesi ve gözetimi, ikincisinin işlevi ise savaşın yol açtığı tahribatın giderilmesi ve orta ve uzun vadeli yatırımların istenen alanlara yönlendirilmesi olarak belirlenmiştir. Uluslararası ticarete ilişkin kuralların uygulanmasını ve dünya ticaretinin serbestleştirilmesini sağlamak amacıyla yenedünya düzeninin üçüncü temel taşının Uluslararası Ticaret Örgütü (ITO) olması tasarlanmıştır. Ancak, ITO girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış ve geçici bir anlaşma özelliği taşıyan GATT 1947 yılında kabul edilmiş ve 1948 yılında uygulanmaya konmuştur (Ongun, 1996). GATT kapsamında 1947 ile 1979 yılları arasında yedi adet tarife indirim görüşmesi yapılmıştır. Son olarak ise, 1986 yılında başlayan ve 1994'de sona eren önemli ve en uzun görüşme olan Uruguay Turu gerçekleştirilmiştir. Uruguay Turu Fas'ın Marakeş kentinde imzalanan Marakeş Protokolü ile kapanmış ve DTÖ kurulmuştur. DTÖ dünya ticaretinin serbestleştirilmesi yönünde organize edilmesi ve denetlenmesi görevini üstlenmiştir (Işın, 2005).

DTÖ'nün kurulmasıyla birlikte, Uruguay Turu'nda tarım üzerine yapılan tartışmalarla oluşturulan DTÖ TA 1 Ocak 1995 tarihinde yürürlüğe girmiştir. TA ile

GÜ'ler ve GOÜ'lerin farklı oranlarda olmak üzere pazara girişte tarifelerin indirilmesi, İhracat sübvansiyonlarının ve iç desteklerinin azaltılması konusunda taahhütlerde bulunmuşlardır. Bu taahhütleri yerine getirme dönemi GÜ'ler için 1995-2000, GOÜ'ler için 1995-2004 olarak belirlenmiştir. Türkiye iç destekler konusunda "de minimis" kuralı nedeniyle herhangi bir taahhütte bulunmazken pazara giriş ve ihracat sübvansiyonları başlıklarında verdiği taahhütleri yerine getirmiştir.

3.2. İleri Tarım Müzakereleri

DTÖ Tarım Anlaşması'nın 20. maddesi gereğince başlatılması planlanan müzakereler ile dünya tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesinde daha ileri aşamalara geçilmesi hedeflendiği için, bu müzakerelerin de kısaca "İleri Tarım Müzakereleri" olarak adlandırılması yönünde bir mutabakat oluşmuştur (Dağdemir, 2009). İleri Tarım Müzakereleri, DTÖ'nün iki yılda bir yapmakta olduğu Bakanlar Konferansının üçüncüsünde, 19 Kasım-3 Aralık 1999 tarihlerinde, Seattle'da başlatılmış ancak görüşmeler diğer alanlar yanında özellikle tarım alanında yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle tamamlanamamıştır (Ay ve Yapar, 2005). İleri Tarım Müzakereleri daha sonra Kasım 2001'de gerçekleşen Doha Bakanlar Konferansı ile başlatılan Doha Kalkınma Turu müzakereleri kapsamına alınmıştır (Dağdemir, 2009).

Doha Kalkınma Turu'nun başlamasından sonra İleri Tarım Müzakereleri açısından 2003 yılında Stuart Harbinson tarafından yapılan taslak modalite önerileri üzerine tartışmalar şiddetlenmiştir. Bu önerilerde Stuart Harbinson *ihracat sübvansiyonları için*, ihracat desteklerinin, ürünlerin % 50'si için 5 yılda, bütün ürünler için 9 yılda elemine edilmesini; İhracat kredileri, garantileri, sigorta programları ve gıda yardımlarının kurallara dayalı bir yaklaşımla disiplin altına alınmasını; GOÜ'ler için uzun uygulama dönemi özel ve lehte muameleler sağlamasını ve daha düşük taahhütler ayrıca tarım anlaşmasında yer alan tarım ürünlerinin nakliye ve ihracat mallarının pazarlama maliyetlerinin sübvansiyon edilmesinin devamlılığını istemiştir. *İç destekler açısından*, 1999-2001 yıllarının ortalamasındaki özel ürün desteğini kapsayan, Toplu Destek Ölçümünde (TDÖ) % 60 oranında azaltma yapılmasını ve "de minimis" in gelişmiş ülkeler için % 50 oranında azaltılmasını; Mavi Kutu desteklerinin yarıya düşürülmesini; Yeşil Kutu üzerine bazı disiplinler getirilmesini; ayrıca GOÜ'lere özel ve lehte muameleler altında, GÜ'lere uygulanan biçimde TA'daki madde 6.2'nin kapsamında ve Yeşil Kutu desteklerinde artışı teklif etmiştir. *Pazara giriş açısından* özetle, tarife bandlarında GÜ ve GOÜ'ler için farklı oranlarda indirim yapılmasını ve bunun dışında özel tarımsal korunma önlemlerinin GÜ'ler için uygulama dönemi

sonunda kaldırılmasını; GOÜ'ler için ise var olan özel tarımsal korunma önlemlerinin sürdürülmesini ve kırsal kalkınma odaklı yeni bir özel tarımsal korunma önlemleri mekanizmasının hayata geçirilmesini, gıda-geçim güvenliğinin sağlanmasını önermiştir. Bu öneriler, tarımda çok fonksiyonluluğu savunan AB ve tarımda serbestleşmeyi savunan ABD'nin yoğun eleştirilerine maruz kalmıştır. AB tüm ürünler üzerindeki ihracat desteklerini elemine etmeyi ve şeker, tahıllar, süt-et ürünleri gibi hassas ürünlerde uyguladığı yüksek tarifelerde önemli indirimler yapmaya yanaşmamıştır. ABD ise taslak modalitelerini, pazara ulaşım konusunda yeterli derecede yaptırıma sahip olmamakla eleştirmiştir. Bunun üzerine Cancun Bakanlar Konferansı öncesinde, ABD ve AB'nin aralarında anlaşmaya vararak ortak bir çerçeve metnini yayınlamıştır. Bu çerçeve metninde *İç destekler açısından*, AB ve ABD iç desteklerini azaltmayı önermiştir. Burada AB ve ABD'nin yaptığı önerilerde iç destekler konusunda her ikisi de hem karşılıklı olarak birbirlerini zayıflatmayı ama aynı zamanda kendilerini avantajlı kılmaya çalışmıştır. *Pazara giriş açısından*, AB ve ABD çarpıtılmış durumda olan tarifelerinin bir şekilde devamlılığını sağlayan ancak GOÜ'lere bu derece hassas davranmayan bir formül önermiş ve bu formül ile öncelikli ve yapısal olarak GOÜ'lerin pazarlarını zorla açmayı amaçlamıştır. *İhracat rekabeti açısından* ortak çerçeve metni AB'ye birçok üründe ihracat sübvansiyonlarını devam ettirmesine ve bazılarını da elemine etmesine müsaade ederken; ABD'ye ise ihracat sübvansiyonları ile ihracat kredileri arasında bir paralellik kurma şansı tanımıştır (Aggarwal, 2005). Bu gelişmelere bağlı olarak G-20³ kendini göstermiş ve ABD-AB ikilisinin ortak çerçeve metnine karşı kendi önerilerini içeren metni ortaya atmışlardır (Aggarwal, 2005; Baracuh, 2011). Böylelikle İleri Tarım Müzakerelerinde G-20 ile ABD-AB ilk kez karşı karşıya gelmiş ve bu karşı karşıya geliş daha sonraki müzakerelerde de devam etmiştir. Bu karşı karşıya gelişin temelinde AB-ABD ile G-20'nin pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve iç destekler konusunda genel olarak farklı düşüncelerinin olması yatmaktadır. Bu farklı düşünceler G-20'nin AB-ABD'nin ortak çerçeve metnine karşı ortaya attığı metinde görülmektedir. *İç destekler açısından*, G-20 Mavi Kutunun değişikliğe uğratılmasını ve elemine edilmesini kabul etmemiş; dolaylı olarak ihracat sübvansiyonlarıyla aynı olan ihracata yönelik ürünlerdeki iç desteklerin önemli indirim taahhütlerine bağlanmasını istemiş; Yeşil Kutudaki doğrudan ödemelerin aslında ticareti saptırma amacıyla kullanıldığı ve bunların diğer kutulardan

³ G-20: Brezilya, Bolivya, Şili, Çin, Küba, Mısır, Hindistan, Endonezya, Meksika, Nijerya, Pakistan, Paraguay, Filipinler, Güney Afrika, Tayland, Tanzanya, Venezuela, Zimbabve

(kırmızı ve mavi) ayrılmış ticareti bozan etkiye sahip değilmiş gibi hareket etmediği için disiplin altına alınması gerektiğini belirtmiş; GOÜ'ler için özel ve lehte muamelelerin düşük gelirli ya da öz kaynak sorunu yaşayan yoksul çiftçilerle ilgili maddesinin kapsamının genişletilmesini ve de minimis seviyesinin GOÜ'ler için devamlılığının sağlanmasını önermiştir. **Pazara giriş açısından**, ABD ve AB'nin çerçeve metninde değinilmeyen tarife oranları kotasının genişletilmesini, kota içindeki tarife oranlarının azaltılmasını ve tarife artışının belirlenmesini teklif etmiş; tarife oranları kotası ve kota içindeki tarife oranlarının azaltılması konusunda GOÜ'ler için taahhüt olmamasını planlamış; ABD ve AB'nin ortak çerçeve metninde sadece GÜ'ler için önerilen, tarifelerin indirilmesi ile ilgili olan formüde yer alanlarla aynı fikirde olduklarını belirtmiştir. **İhracat sübvansiyonları açısından**, G-20 anlaşmanın uygulama süresi boyunca bütün ürünlerdeki ihracat sübvansiyonları dışındaki aşamanın tamamlanmasını önermiştir. Fakat belli ürünler için uygulama dönemi dışında daha uzun bir aşamaya ihtiyaç olduğunu da ifade etmektedir (Aggarwal, 2005). Cancun Bakanlar Konferansı'nda, ayrıca Benin, Burkina Faso, Çad ve Mali gibi dört Afrika ülkesinden oluşan "*Pamuk Girişimi*" özellikle ABD'nin uyguladığı pamuk destekleme politikalarına karşı bir hareket olarak ortaya çıkmıştır (Işın, 2005). Yaşanan bu gelişmelerden dolayı Cancun Bakanlar Konferansı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Cancun Bakanlar Konferansı sonrasında, özellikle G-20'nin dikkate alınması gereken bir müzakere gücü olduğu ortaya çıkmıştır (Aggarwal, 2005; Anania ve Bureau, 2005). Cancun Bakanlar Konferansı ile kaybolan diyalog ortamı, ABD ile AB'nin girişimiyle yeniden yaratılmış ve böylelikle 2004 yılında Cenevre'de yapılan toplantıda, 2005 yılında Hong Kong'da yapılacak konferansla uygulamaya girecek olan bir çerçeve metni imzalanabilmiştir. Bu metin ile pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve yurtiçi destekler konusunda yapılacak düzenlemeler ortaya konmuştur. Çerçeve Metninde **pazara giriş başlığında**, en yüksek koruma oranlarına en büyük indirimlerin uygulanması karara bağlanmıştır. Ancak, GÜ'ler bu konuları kendileri açısından hassas saydıklarından, bazı ayrıcalıklar edinmişlerdir. Tarife indirimlerinin bağlı oranlar üzerinden yapılması, bant sayısının bant ayırım eşiklerinin ve her bant için tarife indirim oranının ne olacağının görüşmeler yoluyla belirlenmesi, üye ülkelerin kendileri için hassas olan ürünleri belirleme hakkını elde etmesi pazara giriş başlığı altında yer almıştır (Acar, 2006; Büyükerşen, 2008). Ayrıca yine pazara giriş başlığında GOÜ'lere özel ve lehte muamelelere ek iki yeni "kolaylık" getirilmiştir. İlki, kararda bahsedilen, ancak tanımlanmayan özel tarımsal korunma mekanizmalarının kullanımı, diğeri ise uygun

sayıda ürünün "özel ürün" olarak belirlenmesi olmuştur (Çakmak ve Akder, 2005). **İhracat sübvansiyonları açısından**, 2004 Çerçeve Metni, özellikle AB'nin tarımdaki ihracata verdiği desteğin belirli bir sürede kaldırılması gereğini kabul etmiştir. Buna karşılık AB de ABD'nin ihracata verdiği kredileri azaltmasını talep etmiştir. Böylelikle Amerika'nın ihracatçıya verdiği kredilerin altı ayda geri dönmemesinin sağlanması hükme bağlanmıştır. Ayrıca Kanada ve Avustralya'nın buğdaya verdiği devlet desteğinin son bulması öngörülmüştür (Acar, 2006). İhracatçı devlet teşekkülleri ve gıda yardımlarının, ticareti ve üretimi bozucu şekilde uygulanmaması amaçlanmıştır. Ayrıca GOÜ'lere yönelik özel ve lehte muamele hükümleri gereğince GOÜ'lerin ihracat sübvansiyonlarını GÜ'lere göre daha uzun sürede kaldırmaları planlanmıştır. **İç destekler konusunda** ticareti bozucu olduğu kabul edilen desteklerde önemli ölçüde indirimin gerçekleştirilmesi genel prensip olarak kabul edilmiştir. Bunu yaparken de destek uygulaması yüksek olan üyelerin yüksek oranda indirimle gitmesi öngörülmüştür (Çeştepe, 2006). Özellikle kırmızı kutuda yer alan destekleri uygulayarak dünya fiyatlarını aşağıya çeken GÜ'lerin bu desteklerini önemli oranda azaltması istenmiştir. De minimis oranında, indirim yapılması istenmiştir. Üretime bağlı olmayan desteklerin de mavi kutu kapsamına alınması ve mavi kutu kapsamında verilecek desteklerin, yıllık toplam tarımsal üretim değerinin %5'ini aşmaması kararlaştırılmıştır (Büyükerşen, 2008). Ayrıca çerçeve metninde pamukta yaşanan sorunlardan dolayı "*Pamuk İçin Özel Komite*" kurulması kararlaştırılmıştır (Acar, 2006).

İleri Tarım Müzakerelerinde 2004 Çerçeve Metni ile ortaya çıkan olumlu hava 2005 Hong Kong Konferansı'nda dağılmış, konferans beklentilerin altında sonuçlanmış ve uygulamaya konulacak olan modalitelerin sonuçlandırılması 30 Nisan 2006 tarihine ertelenmiştir (Clapp, 2006; Wilkonson, 2006; Baracuh, 2011). Hong-Kong konferansı beklentilerin altında sonuçlanmasına rağmen politik açıdan iki şekilde önemlidir. Birincisi, Cancun'dakine benzer bir çöküşe uğramamıştır. İkincisi Doha Kalkınma Turunun tamamlanmasına bir adım daha yaklaşmıştır (Wilkonson, 2006). Hong Kong konferansına giderken ve sırasında yapılan tartışmalar sonucunda ortaya çıkan gelişmeler şöyledir. **İç destekler açısından**, Ticareti en fazla bozucu mahiyetteki kırmızı kutu kapsamındaki iç desteklemelerde bağlı oranlar üzerinden yüksek düzeylerde indirimler yapılması kararlaştırılmıştır. Yüksek miktarlarda destekleme yapan ülkelerin daha yüksek düzeyde indirimler yapmaları ve indirimlerin ülkelerin destekleme düzeylerine göre üç kategoride (üç bant) gerçekleştirilmesi kabul edilmiştir. En fazla destekleme taahhüdü olan AB'nin birinci bantta, ABD ve Japonya'nın ikinci bantta ve diğer GÜ ve GOÜ'lerin

ise son bantta yer almaları açıklığa kavuşturulmuştur. Yüksek TDÖ düzeyine sahip GÜ'lerin (Norveç, İsviçre gibi G-10 grubu üyeleri) indirim için daha fazla çaba göstermeleri talep edilmiştir. GÜ'ler bakımından asgari destek düzeyinden gerek ürüne özgü (product-specific) gerek ürüne özgü olmayan (non-product-specific) indirimler konusunda uzlaşya yakın bir durumun olduğu da teyit edilmektedir. Ticareti bozucu iç desteklerin bağlı oranlar olarak değil, gerçek anlamda olması yönünde bir irade beyan edilmiş, her bir kategorideki indirim toplamının genel indirimden az olması durumunda ek indirimler yapılması öngörülmüştür. GOÜ'lerden TDÖ taahhüdü olmayan ülkelerin asgari destek indirim taahhüdünden muaf tutulmaları kabul edilmiştir. GOÜ'lerin kırsal kalkınma ve toprak reformu programlarında verilebilecek destekler gibi ihtiyaçlarını da kapsayacak şekilde, ticareti asgari düzeyde bozucu olmaları gözetilerek, yeşil kutu kapsamındaki destekleme kısıtlarının yeniden düzenlenmesi karara bağlanmıştır. Bu gelişme, Hindistan ve Brezilya'nın başını çektiği G-20 ülkelerinin başarısı olarak kabul edilmiştir (İmir, 2008). **İhracat sübvansiyonları açısından**, ihracata verilen her türlü desteğin kaldırılması, ihracatı destekleme etkisi olan ihracat kredileri, kredi garantileri ve sigorta programları, gıda yardımları ve ihracat devlet teşekküllerinin faaliyetleri dahil her türlü uygulamaların disipline edilerek ihracatı destekleme etkilerinin ortadan kaldırılması ve bu sürecin 2013 yılına kadar tamamlanması karara bağlanmıştır (Acar, 2006). Burada ihracat desteklerinin kapsamının içine ihracat kredileri, gıda yardımlarının dahil edilmesinde AB'nin etkisi büyüktür. Çünkü AB, ABD'nin büyük oranda kullandığı ihracat kredisi ve gıda yardımı gibi iki aracını engellemek istemiştir (Çakmak, 2006). İhracat desteklerinin giderek artan oranlarda ve uygulama döneminin ilk yarısında önemli kısmının kaldırılması ve disipline edilmesi ile tüm unsurlarının paralel bir şekilde tamamlanması amaçlanmıştır. İhracat desteği etkisi olan uygulamaların 6 aydan daha kısa süreli olanlarının disipline edilmeleri yönündeki uzlaşya anlayışı vurgulanmıştır (İmir, 2008). Ticaretle ve ihracatla uğraşan devlet teşekküllerinin ticareti bozucu uygulamalarının disipline edilerek kaldırılması ve tekel durumlarının da gelecekte sonlandırılması; devlet yardımları, görev zararı ve ihracat desteklemeleri mahiyetindeki uygulamalarının ortadan kaldırılması amacı ortaya konmuştur (Acar, 2006). Gıda yardımlarının nakdi olması amaçlanmıştır. Fakat gereken acil durumlarda ve gerçek ihtiyaca dayanarak aynı olarak yapılabilmesi kolaylığı sağlanmıştır. Ancak her ne olursa olsun ticari amaçla kullanılmaması, yardım yapılan ülke tarafından tekrar ihraç edilmemesi, gıdanın paraya çevrilmesi konularında istismara açık kapı bırakılmaması yönünde disiplinler getirilmesi

hedeflenmiştir. **Pazara giriş açısından**, Tarife indirimlerinin, 'ad valorem' olmayan gümrük vergilerinin 'ad valorem' eşdeğerlerinin hesaplanmasıyla, 4 bant aralığında yapılması kabul edilmiştir (İmir, 2008). Bant sayısının 4 olması tarife indirimlerinin daha etkili kılacağı düşünülmektedir (Çakmak, 2006). Özel Ürünler (SP) seçimi ve bunlara uygulanacak muamele ile Özel Tarımsal Korunma Mekanizması (SSM) konularında G-33⁴ tarafından sunulan kâğıtlardaki hususlar pozitif gelişmeler olarak not edilmiştir. SP'lerin toplam tarife hattının (tarif line) belli bir oranı kadar olması, SP'leri her ülkenin kendisinin belirlemesi ve bu ürünlerin seçiminde gıda güvencesi, gelir idamesi ve kırsal kalkınma ölçütlerine dayalı göstergelerin rehberliğinden yararlanılması kabul edilmiştir. SP göstergelerinin bağlayıcı değil, yönlendirici olmasına atıf yapılmıştır. SSM'in hem fiyat hem miktar temeline dayalı olması kabul edilmiştir. Ürün kapsamı ile miktar ve fiyat eşikleri ve eşikleri aşan miktarlara uygulanacak ek vergi oranları konuları sonraki müzakerelere bırakılmıştır. G-33'ün diğer müzakere grupları ile yapıcı ve olumlu ilişkileri, diğer müzakere gruplarının G-33 desteğine ihtiyaç duymaları, G-33'ün izlediği müzakere stratejisi ve SP, SSM ve "de minimis" konularında yoğunlaşması kendi lehine olmuştur. Bu konularda G-33'ün çok iyi teknik hazırlık yapması, diğer konulara nazaran SP, SSM konularında katkı sağlaması bu hususlarda daha açık ifadelerle ve pozisyon ile yer almasını sağlamıştır (İmir, 2008). 2004 Cenevre Çerçeve Metninde yer alan hassas ürün kavramının kapsamı belirlenememiştir (Çakmak, 2006). Ayrıca pamuk konusunda da bazı özel hükümlere yer verilmiştir. Bu kapsamda, GÜ'ler tarafından sağlanan ihracat sübvansiyonlarının 2006 yılı sonu itibariyle kaldırılması kararlaştırılmıştır. GÜ'lerin EAGÜ'lerden yapılacak pamuk ithalatında tarifersiz ve kotasız pazara giriş olanağı tanımları konusunda anlaşmaya varılmıştır (Gün ve ark. , 2006). Diğer taraftan, pamuk alanında ticareti bozucu etkisi olan iç desteklerin, geçerli olan genel indirimde göre daha yüksek oranda ve daha kısa süreli bir uygulama dönemi içinde indirime tabi tutulacağı belirtilmiştir (Wilkinson, 2006). Bu gelişmelere karşın modaliteler 30 Nisan 2006 tarihinde de sonuçlandırılmayınca, müzakereler 24 Temmuz 2006 yılında askıya alınmıştır (Baracuh, 2011). Müzakerelerin askıya alınmasına rağmen müzakerelerin devam etmesi gerektiğinin yadsınamaz bir gerçek olduğu DTÖ üyelerince bilindiği için müzakere ortamı tekrardan yaratılmaya çalışılmış ve 2007 yılında

⁴ G-33: Endonezya, Benin, Barbados, Botswana, Çin, Kongo, Fildişi Sahilleri, Küba, Dominik Cum., Haiti, Honduras, Hindistan, Jamaika, Kenya, Kore, Madagaskar, Mauritius, Moğolistan, Mozambik, Nikaragua, Nijerya, Pakistan, Panama, Peru, Filipinler, Senegal, Sri Lanka, Trinidad ve Tobago, Tanzania, Türkiye, Uganda, Venezüella, Zambiya, Zimbabve

müzakereler tekrar başlamıştır. Yapılan toplantılar ve tartışmalar sonrasında Falconer Metni esas alınarak 2008 Cenevre Toplantısı'nda pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve yurtiçi destekler konularında yeni düzenlemeler yapılmıştır (Brown, 2008; Ferguson, 2008). Yapılan bu düzenlemeler **pazara giriş açısından** şu şekilde olmuştur. GÜ'ler için tarife eşiği % 75'in üzerindekielerde % 70; % 50 ile % 75 arasında olanlarda % 64; % 20 ile % 50 arasında olanlarda % 57; % 0 ile % 20 arasında olanlarda % 50 oranında indirim yapılması, yapılacak tarife indirimlerinde en düşük tarife indirim oranının % 54 olması ve bunun da 5 yıl içinde eşit oranlarda gerçekleştirilmesi konusunda uzlaşya yapılmıştır. GOÜ'ler için daha yüksek tarife eşikleri belirlenmiş ve buralarda yapılacak tarife indirim oranları ise GÜ'ler için belirlenin 2/3 kadarı olması konusunda anlaşılmıştır. Tarife eşiği % 130 üzerindekielerde % 44-48.7, % 80 ile % 130 arasında olanlarda % 42.7, % 30 ile % 80 arasında olanlarda % 38, % 0 ile % 30 arasında olanlarda % 33.33 oranında indirim yapılması kararı alınmıştır (Ferguson, 2008). GOÜ'ler ise indirimlerini 8 yıl içinde ve eşit oranlarda ortalama % 36 oranında yapacaklardır (Büyükerşen, 2008). DTÖ'ye üye tüm ülkeler, uygun sayıdaki ürünlerini "hassas ürün" olarak belirlemelerine ve hassas ürün olarak belirlenen ürünler daha az oranda indirime tabi tutulması imkânı tanınmaktadır (İmir, 2008). GÜ'lerin tarife hatlarının ya % 4'ünü ya da % 6'sını (Japonya için % 8) hassas ürünler için düzenleyebilme ve gerek görüldüğünde belirlenen bu oranlardan ne kadar sapma gerçekleştirme isterse tarife kotasını o kadar genişletme olanağı sağlanmıştır (Brown, 2008). GOÜ'ler ise tarife hatlarının 1/3'ünü hassas ürünler için belirleyebileceklerdir (Ferguson, 2008). Ayrıca, GOÜ'ler için hassas ürün hükümleri/şartları daha esnek uygulanabilecektir. İkinci bir ürün kategorisinin tarife kesintisinin dışında tutulmasına izin verilerek bunların hassas ürünler gibi tanımlanmasıyla kırsal kalkınma, gıda güvenliği ve diğer gelişme ile alakalı hedefler için kullanılabilir olacaktır (Brown, 2008). GOÜ'lere sağlaması öngörülen SSM, Temmuz 2008 Müzakerelerinde -Hindistan ile ABD arasındaki- başlıca anlaşmazlık konusu olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum müzakerelerin sonuçsuz kalmasında önemli rol oynamıştır (İmir, 2008). **İç destekler açısından**, Toplam Ticareti Bozucu İç Desteklerin (OTDS) beş yıllık dönem boyunca bütün gelişmiş ülkeler için önemli ölçüde azaltılması istenmiştir. OTDS'de yapılması öngörülen indirimler şöyledir: AB'nin 110.3 milyar Euro olan OTDS'ni % 75-85 oranında azaltarak ortalama 22.1 milyar Euro'ya, ABD'nin 48.2 milyar Dolar olan OTDS'ni % 66-73 oranında azaltarak ortalama 14.5 milyar dolara getirmesi istenmiştir. Japonya'dan da OTDS'de yapması talep edilen indirim oranı ABD ile aynı olan % 66-73 olmuştur (Brown,

2008; Ferguson, 2008). Diğerleri için ise OTDS indirim oranı % 50-60 olarak önerilmiştir (İmir, 2008). Mavi kutu destekleri konusunda yeni düzenlemeler getirilmiştir. Tüm üye ülkelerin taahhüt listelerinde "Üretimi Kısıtlayıcı Programlar Kapsamındaki Doğrudan Ödemeler" ya da "Üretim Gerektirmeyen Doğrudan Ödemeler" türlerinden birini tercih etmeleri gerekmektedir. İstisna ise ancak taahhüt listelerinin oluşturulmasından önce tüm üye ülkelerin uzlaşması sonucu olabilecektir. Fakat belirli bir ürün için iki tür mavi kutu desteği birden her ne olursa olsun kullanamayacaktır. Mavi kutu destekler toplam tarımsal üretim değerinin GÜ'ler için % 2.5'ini, GOÜ'ler için ise % 5'ini geçmemesi gerektiği belirtilmiştir (İmir, 2008). **İhracat sübvansiyonları açısından** ise, Hong Kong Bakanlar Konferansı ile karara bağlanan ihracat sübvansiyonlarının ve ticaretle ilgilenen devlet teşekküllerinin 2013 yılına kadar kaldırılması kararları tekrardan onaylanmıştır (Ferguson, 2008). GOÜ'ler, Tarım Anlaşması madde 9/4 hükümlerinden, pazarlama ve ulaşım sübvansiyonları ile navlun masrafları konusundaki ayrıcalıklardan 5 yıl süre ile yararlanmaya devam edebilecekleri belirtilmiştir. GOÜ'lerde iç piyasadaki tüketici fiyatlarının istikrarını korumak ve gıda güvencesini sağlamak konusundaki ayrıcalıklardan faydalanan ticari devlet kuruluşlarının ve bu amaçla (yerel tüketici fiyat istikrarını korumak ve gıda güvenliğini sağlamak üzere) kurulmuş olmaları dahi, dünya ihracatındaki payı ardı ardına 3 yıl boyunca % 5'i geçmeyen ticari devlet kuruluşlarının ihracat tekel pozisyonlarının devam etmesine, anlaşmanın diğer hükümlerine zarar getirmemek şartıyla izin verilmektedir. Uluslararası gıda yardımları konusunda, aciliyet arz eden, tamamen bağış şeklinde yapılan, diğer ürün ve hizmetlerin ihracatına doğrudan ya da dolaylı olarak bağlı olmayan, yardımı yapan ülkenin kendi pazarını geliştirmek amacıyla yapmadığı, yeniden ihracata konu olmayan durumlarında yapılan gıda yardımlarına izin verilmektedir. Üye ülkeler yaptıkları gıda yardımlarını daha çok nakit olarak yapma yönünde artan bir taahhüt içindedirler. Aciliyet arz eden gıda yardımlarının paraya çevrilemeyeceği, yani aynı olarak yapılacağı belirtilmiştir (İmir, 2008). Fakat 2008 Cenevre toplantısı sonrasında ortaya çıkan küresel finansal kriz, ticarete korumacılık eğilimlerini arttırmış ve başta ABD olmak üzere ülkelerin ticarete serbestleşme konusunda isteksiz davranmalarına neden olmuştur (Baracuhy, 2011)

İleri Tarım Müzakereleri kapsamında 2009 ve 2011 yılında Cenevre'de yapılan toplantılarda da yol alınamamış, müzakereler tıkanmış ve sonrasında 3-6 Aralık 2013 tarihinde Bali'de yapılan konferansa gidilmiştir (ICTSD, 2013). Bali Bakanlar toplantısı esasen küresel ticaret ilişkilerinde DTÖ'nün etkinliğinin sorgulandığı bir dönemde yapılmıştır.

Çünkü, 2001 yılında ilan edilen Doha Kalkınma Gündemi müzakerelerinin henüz olumlu bir şekilde sonuçlandırılmamış olması DTÖ'nün etkinliğine gölge düşüren bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, Bali Konferansı'na gidilirken Doha Kalkınma Turunun tamamlanamayacağı anlaşıldığından ve 2008 ekonomik krizinin halen tam olarak aşılamamasından kaynaklı olarak Bali Bakanlar Konferansı'ndan beklentiler asgari düzeyde tutulmuştur (Aran, 2013). Bali Konferansından 2008 Cenevre Konferansı sonrasında durgunlaşan müzakerelere can verecek "Bali Paketi" çıkmıştır. Bali Paketinden, Yemen'in DTÖ'ye kabulü, ticaretin kolaylaştırılması, EAGÜ'ler, tarım ve pamuk ile ilgili kararlar çıkmıştır (WTO, 2013/a) Bali Konferansında tarım başlığı altında, "genel hizmetler", "gıda güvenliği amaçlı gıda stokları", "tarife kotası yönetimi" ve "ihracatta rekabet" konularında 4 ayrı bakanlar kararı alınmıştır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2013).

Genel hizmetlere ilişkin bakanlar kararı ile kırsal kalkınmanın desteklenmesi ve yoksulluğun azaltılması amacıyla toprak reformu ve kırsal geçim güvenliği ile ilgili arazi rehabilitasyonu, toprak muhafazası ve kaynak yönetimi, kuraklık yönetimi ve sel kontrolü, kırsal istihdam programları, mülkiyet hakkı tesisi ve çiftçinin yapılandırılması programlarına ilişkin iç destek ödemeleri indirim taahhütleri dışına alınmıştır. Böylelikle, DTÖ TA'nın iç desteklere ilişkin hükümleri GOÜ'ler lehine güçlendirilmiştir. Gıda Güvenliği Amaçlı Kamu Stok Programlarına ilişkin bakanlar kararı ile temel gıda ürünlerine yönelik gıda güvenliğinin sağlanması amaçlı kamu stok programları nedeniyle DTÖ TA çerçevesinde iç destek taahhütlerini aşmak durumunda kalan ülkelerin, Anlaşmazlıkların Halli Mekanizmasına ilişkin hükümlerden 4 yıl boyunca muaf kılınması sağlanmıştır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2013)

3.3. İleri Tarım Müzakerelerinde Türkiye'nin Konumu

Türkiye'nin İleri Tarım Müzakerelerinde aldığı pozisyon iki şekilde ele alınabilir. Birincisi Doha Turu başlarken DTÖ'ye sunduğu öneri metni üzerinden, ikincisi ise Doha Turu boyunca takındığı duruş itibariyledir. Birincisinde, belge detaylı olarak incelendiğinde Türkiye'nin ağırlığı pazara giriş bölümüne verdiği görülmektedir. Çünkü Türkiye hem dışa karşı tarımını büyük ölçüde gümrük vergileriyle korumakta hem de verdiği ihracat sübvansiyonları önemsiz seviyededir; iç destek taahhüdü ise, desteklerin "de minimis" kuralı ile getirilen limitlerin altında olması nedeniyle bulunmamaktadır. İkincisinde, Türkiye'nin müzakerelerde bağımsız ya da kendine özgün politikalarla konum aldığını söylemek güçtür. Yeterince hazırlık yapmayan Türkiye'nin bu müzakerelerde, AB üyelik süreci nedeniyle, AB'ye endeksli bir tavır

takındığı söylenebilir. Diğer yandan da Türkiye, diğer GOÜ'lere tanınan ayrıcalıklardan yararlanacak şekilde pozisyon almaya çalışmıştır. Ayrıca Türkiye Doha Turu boyunca yine pazara giriş başlığına ağırlık vermiştir (WTO, 2001; İmir, 2008; Anonim, 2010).

3.4. İleri Tarım Müzakerelerindeki Gelişmeler ve Türkiye Tarımı

İleri Tarım Müzakerelerindeki tartışmalar pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve iç destekler konularında yoğunlaştığı için müzakerelerdeki gelişmelerin Türkiye tarımına etkileri de bu konular üzerinden olacaktır. Bu bakımdan İleri Tarım Müzakerelerindeki gelişmelerin Türkiye tarımına olası etkileri bu açılarından değerlendirilebilir. Bu başlıklardan Türkiye tarımını doğrudan etkileyecek olan pazara giriş başlığı konusunda yapılan düzenlemelerdir. Çünkü Türkiye'nin "En Çok Kayırlan Ülke Kuralı" na göre ortalama bağlı tarife oranları % 60'larda, ortalama uygulanan tarife oranları % 42'lerde seyretmektedir (WTO, 2013/b). Bu da Türkiye'nin uyguladığı ortalama tarife oranlarını ortalama bağlı tarife oranlarına yakın tutmaya çalıştığını göstermektedir. Türkiye beslenme açısından önemli olan hayvansal ürünlerde ve süt ürünlerinde, tahıllarda, şeker ve şekerlemelerde, çay ve kahvede hem bağlı hem de uygulanan tarife oranlarını, ihracatçı olduğu meyve-sebze ve arz açığı bulunan yağlı tohumlar, pamuk gibi ürünlere göre daha yüksek tutmaktadır. Böylelikle Türkiye'nin tarım sektörünü yüksek tarife oranlı ürünler üzerinden dışarı karşı korumaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'nin tarife indirimleri kapsamında bağlı tarife oranları ile uygulanan tarife oranları birbirine yakın olan ürün gruplarında ve ürünlerde sorun yaşamaması söz konusu olabilir. DTÖ'nün ürün grubu sınıflandırmasına göre, Türkiye'nin hayvansal ürünlerde uyguladığı tarife oranları oldukça yüksektir. 2011 yılında bağlı oran % 132.8, uyguladığı oran % 110.4 olmuştur. Bu oranların yüksek olması ve bağlı oranın % 83'ünün uygulanması, Türkiye'nin rekabet dezavantajı nedeniyle hayvancılık sektörünü koruma eğiliminde olduğunun açık bir göstergesidir. Süt ürünlerindeki tarife oranları da oldukça yüksektir. 2011 yılı bağlı oranı % 169.8, uyguladığı oran % 128.6'dır. Türkiye'nin süt ürünlerinde bağlı oranın % 76'sını uygulaması bu ürün grubunu da dışarıya karşı korumaya çalıştığını göstermektedir. Şeker ve şekerlemelerde tarife oranları olabildiğince yüksektir; 2011 yılında bağlı oran % 107.3, uygulanan oran % 88.6, yani Türkiye şeker ve şekerlemelerde bağlı oranının % 83'ünü uygulamaktadır. Türkiye'nin hayvansal ürünler, süt ürünleri, şeker ve şekerlemelerde uyguladığı yüksek tarifeler Türkiye'nin bu alanlara hassas yaklaştığını göstermektedir (WTO, 2013/b). Hayvansal ürünler, süt ürünleri, şeker ve şekerlemelerde ortalama bağlı oran ve uygulanan

oranların oldukça yüksek olması nedeniyle, bu kesimlerin olası tarife indirimlerinden ciddi boyutlarda etkilenmesi beklenmektedir. Ürünler bazında ise; buğday, şeker pancarı ve çayın tarife indirimlerinden olumsuz etkilenebileceği söylenebilir (Şahinöz ve ark., 2007; İmir, 2008; Kıymaz, 2008). Dolayısıyla Türkiye'nin bu ürün gruplarının ve ürünlerin üretimindeki sürdürülebilirliğinin sağlanması, bu ürün gruplarını ve ürünleri üreten üreticilerin gelirlerinin ideal seviyede tutulması gibi konularda olumsuz bir etkilenme yaşamaması için, İleri Tarım Müzakerelerinde bu ürün gruplarını ve ürünleri "hassas veya özel ürün" kapsamına dahil ettirme yönünde çaba göstermesinde fayda vardır.

Türkiye ürettiğinin % 84'ü kadarını ithal ettiği yağlı tohumlarda ithalatçı konumdadır (Uğur, 2013). İthalatçı konumda olduğu bu gibi ürünlerde genel itibarıyla hem arz açığı hem de ortalama bağlı ve uygulanan ortalama tarife oranları düşük olması ithalatçı konumunun devam edeceğini göstermektedir. GÜ'lerin de iç desteklerini önemli oranlarda azaltması ve ihracat sübvansiyonlarını kaldırmaları, Türkiye'nin ithalatçı olduğu ürünlerde ithalat maliyetlerinin kısa vadede artmasına neden olması beklenmektedir. Artan ithalat maliyetleri ise uzun vadede ithalatçı olunan ürünlerin yurtiçi üretimlerinin artmasına neden olabilir. Örneğin TUİK (2013) ve USDA (2013) verilerine göre Türkiye'nin önemli bir ithalatçı konumda olduğu pamukta, ortalama bağlı ve uygulanan ortalama tarife oranı yok denecek kadar az olması (WTO, 2013/b) nedeniyle tarife indirimlerinin çok büyük etkisi olmayacaktır. Fakat GÜ'lerin pamukta iç destek ve ihracat sübvansiyonlarını kaldırmaları dünya fiyatlarının yükselmesine neden olacağı, bunun da önemli bir pamuk ithalatçısı olan Türkiye'nin kısa vadede ithalat maliyetini arttıracığı söylenebilir. Uzun vadede ise yükselen dünya fiyatlarından dolayı ithalatçının ihtiyacını yurtiçinden karşılamak isteyebileceği, dolayısıyla yurtiçi pamuk talebi ve üretiminin arttıracığı söylenebilir. Çünkü bugün için yüksek yurtiçi maliyetler, pamukta hammadde talebinin dış piyasalardan karşılanması ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır.

FAO (2013) verilerine göre, Türkiye'nin dünya ihracatında % 8'lik pay ile dünya dördüncüsü olduğu domates; ayrıca dünya ihracatının % 76'sını karşılamasından dolayı dünya birincisi konumunda olduğu iç fındık gibi ihracatçısı olduğu ürünlerin tarife indirimlerinden olumsuz etkilenmeyeceği söylenebilir.

Türkiye'nin iç destekleri hem GOÜ'ler için % 10 olan "de minimis" hem de yine GOÜ'ler için % 5 olan mavi kutu destek sınırının altındadır. Bu nedenle, Türkiye'nin gerek DTÖ TA gerekse de İleri Tarım Müzakerelerindeki gelişmeler çerçevesinde iç destekler konusunda herhangi taahhüdü yoktur. Buna karşılık

Türkiye tarım politikalarını oluştururken DTÖ'yu de dikkate almaktadır. Destekleme sistemini de DTÖ'nün öngördüğü gibi Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP), 2004 Tarım Stratejisi, 2006 Tarım Kanunu gibi uygulamalarla serbest piyasa mekanizmasına uygun bir şekilde oluşturmaya çalışmaktadır (Anonim, 2004; Anonim; 2006; OECD, 2011). Örneğin, Türkiye'de tarımsal desteklemeler 2000-2010 yılları arasında reel olarak azalmış (Olhan, 2012), 2006 Tarım Kanununda yer alan "tarımsal destekler GSMH'nin % 1'inden az olamaz" ibaresine rağmen 2000-2012 yılları arasında tarımsal destekler GSMH'nin % 1'ine dahi ulaşmamış (BÜMKO, 2013) ve Türkiye'nin Yüzde Üretici Destek Tahmini, AB, Japonya, Norveç gibi GÜ'lerle karşılaştırılınca yetersiz kalmıştır (OECD, 2013). Ayrıca, ABD ile AB iç desteklerini kırmızı ve mavi kutudan yeşil kutuya kaydırmıştır (WTO, 2013/c). Ancak, başta ABD ile AB olmak üzere GÜ'lerin yeşil kutu desteklemelerini ticareti sapsmasına neden olacak şekilde kullanmaya çalışması G-20 tarafından eleştirilmektedir (Aggarwal, 2005). Tüm bunlar dikkate alındığında, uluslararası tarım ticareti alanında Türkiye'nin rekabet edebilme şansı azalmaktadır. Dolayısıyla, GÜ'lerin iç desteklerini önemli oranlarda azaltmaya gitmeden ve yeşil kutu desteklerini ticareti saptırıcı şekilde kullanmasının önüne geçilmeden, Türkiye'nin tarım politikalarında serbestleşmeye gitmesinin uluslararası tarım ticaretinde rekabet gücü şansını artırma gibi bir karşılığı bulunmamaktadır. Türkiye'nin iç desteklerde herhangi bir taahhüdünün olmaması, iç destekler konusunu Türkiye açısından önemsizleştirmemektedir. Çünkü, GÜ'ler ile GOÜ'lerin iç destekleri arasındaki farklar, rekabette GÜ'lerce haksız üstünlükler elde edilmesine sebep olmaktadır. GOÜ'lere dahil olan Türkiye'nin müzakerelerde GÜ'lerin iç desteklerini önemli oranlarda azaltması ve yeşil kutu desteklerini ticareti saptırıcı şekilde kullanmasının engellenmesi yönünde pozisyon alması uluslararası tarım ticaretinde fırsatlar elde edebilmesine olanak sağlayabilir.

4. Sonuç ve Öneriler

Uruguay Turu sonrasında DTÖ TA ile tarım sektöründe başlayan serbestleşme süreci İleri Tarım Müzakereleri ile sürdürülmeye çalışılmaktadır. İleri Tarım Müzakerelerinde yapılan tartışmalarla pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve iç destekler konusunda alınan bağlayıcı kararlara rağmen nihai bir anlaşma ortaya çıkmamıştır. Nihai anlaşmanın ortaya çıkmamasının temelinde, GÜ'ler ile GOÜ-EAGÜ'ler arasındaki uzlaşmazlığın bir şekilde devam etmesi ve 2008 küresel ekonomik krizin tam olarak aşılabilmesi yatmaktadır. Ancak en nihayetinde, DTÖ Tarım Anlaşması çerçevesinde İleri Tarım Müzakerelerinde ilerlemenin sağlanabilmesi için öncelikle GOÜ'lerin ve

EAGÜ'lerin talepleri GÜ'lerce karşılanmalıdır. Dolayısıyla özellikle ABD ile AB pazara giriş, ihracat sübvansiyonları, yurtiçi destekler alanlarında tutarlı ve daha önemli adımlar atmalıdır. İleri Tarım Müzakereleri kapsamında alınan kararların uygulanmaması durumunda DTÖ önemli yaptırımlar uygulamalıdır. Örneğin GÜ'lerin ihracat sübvansiyonlarını 2013 yılının sonuna kadar kaldırması hem 2005 Hong Kong hem de 2008 Cenevre Konferansında karara bağlanması rağmen bu karar GÜ'lerce yerine getirilmemiştir. Buna DTÖ'nün herhangi bir yaptırım uygulamaması ise müzakereleri daha da uzatmakta ve DTÖ'ye olan güveni sorgulanır hale getirmektedir.

Zaman zaman sorunlar yaşansa da, DTÖ öncülüğünde, dünya tarım ticareti serbestleşme yönüne gittiği için Türkiye, İleri Tarım Müzakerelerinde AB'ye endeksli bir pozisyon yerine, DTÖ'nün uluslararası tarım ticaretini serbestleştirme çabasını ve bu yönde alınacak kararların tüm DTÖ üyelerini bağlayacağı gerçeğini görmeli ve buna gereken önemi vermelidir. Bu kapsamda, iç destek taahhüdü olmayan ve ihracat sübvansiyonları ihmal edilebilir düzeyde olan ancak tarımını dışa karşı büyük ölçüde tarifeler yoluyla korumaya çalışan Türkiye'nin pazara giriş alanında tarife indirimlerinin sorun yaratacağı ürünler için "hassas-özel ürünler" ve özel tarımsal korunma mekanizması uygulamalarını iyi kullanarak ayrıcalık elde etmeye çalışması gerekmektedir. Uluslararası tarım ticaretinde rekabet şansını arttırabilmek amacıyla da GÜ'lerin iç desteklerini ciddi oranlarda azaltmaları ve ihracat sübvansiyonlarını kaldırmaları ancak kendisi için bu başlıklarda da ayrıcalık ve muafiyet elde etme hususunda ısrarcı olmalıdır.

Türkiye açısından tarım önemini hem ekonomik hem de sosyal olarak hala korumaktadır. Dolayısıyla, Bali Konferansında Genel Hizmetler kapsamında yapılacak destekler iç destek indirim taahhüdü dışına alındığı için kırsal kalkınmanın desteklenmesi ve yoksulluğun azaltılması yönündeki politika uygulamalarına Türkiye ayrı bir önem vermelidir. Bu yöndeki politika uygulamaları, tarımdaki istihdam sürekliliğinin ve kırsal nüfusun kırsalda tutulmasının sağlanması, böylelikle şehirlere göçün önlenmesi, tarım arazilerinin amaç dışı kullanımının ve parçalanmasının engellenmesi, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanılması ve gıda güvenliğinin güvence altına alınması gibi olumlu gelişmelere katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- ACAR, M., 2006. DTÖ ve AB Işığında Türk Tarımının Geleceği, Orion Yayınevi, Ankara, 278 s.
- AGGARWAL, R., 2005. Dynamics of Agriculture Negotiations in the World Trade Organization, *Journal of World Trade* 39(4): 741-761,
- 2005.http://jpkc.zzu.edu.cn/esjmyzzf/ebook/lw/Dynamic_s_of_Agriculture_Negotiations_in_the_WTO.pdf (Erişim Tarihi: 23.07.2013)
- ANANİA, G., BUREAU, J. C., 2005. The negotiations on agriculture in the Doha Development Agenda Round: current status and future prospects, *European Review of Agricultural Economics* Vol 32 (4) (2005) p.539-574
- ANONİM, 2004/b. Tarım Stratejisi (2006-2010), <http://mevzuat.dpt.gov.tr/ypk/2004/92.pdf> (Erişim Tarihi: 26.09.2013)
- ANONİM, 2006. Tarım Kanunu, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> (Erişim Tarihi:17.09.2013)
- ANONİM, 2010. Dünya Ticaret Örgütü Doha Kalkınma Gündemi Müzakerelerinde Son Durum ve Geleceğe Dönük Beklentiler, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü Çok Taraflı Ticari İlişkiler-1Dairesi, 17 s. <http://www.tobb.org.tr/DisTicaretMudurlugu/Documents/Duyurular/doha.pdf> (Erişim Tarihi 26.02.2013)
- ARAN, B., 2013. Dünya Ticaret Örgütü Bali Konferansına İlişkin Beklentiler ve Türkiye, www.tepav.org.tr (Erişim Tarihi: 05.12.2013)
- AY, A., YAPAR, S. 2005. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı 13, s. 57-80 .
- BARACUHY, B., 2011. Rising Powers, Reforming Challenges: Negotiating Agriculture in the WTO Doha Round from a Brazilian Perspective, 17 p. http://www.polis.cam.ac.uk/crp/research/workingpapers/pdf/CRP_Working_Paper_1_Braz_Baracuhy_Rising_Powers_Reforming_Challenges.pdf (Erişim Tarihi: 19.02.2013)
- BROWN, R., S., 2008. So Near and Yet So Far in Geneva, p. 59-63.<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-0270.2009.01869.x/pdf> (Erişim Tarihi: 11.06.2013)
- BÜMKO, 2013. Merkezi Yönetim Bütçe Dengesi 2000-2013, <http://www.bumko.gov.tr/TR,164/merkezi-yonetim-butce-dengesi-donusum-tablosu-2000-201-.html> (Erişim Tarihi: 27.09.2013)
- BÜYÜKERŞEN, A., 2008. Dünya Ticaret Örgütü Anlaşmasının Sonuçları ve Türkiye Örneği. 198 s. www.yok.gov.tr (Erişim Tarihi: 23.07.2013)
- CLAPP, J., 2006. Developing Countries and the WTO Agriculture Negotiations, 30 p. <http://dspace.cigilibrary.org/jspui/bitstream/123456789/10217/1/Developing%20Countries%20and%20the%20WTO%20Agriculture%20Negotiations.pdf?1> (Erişim Tarihi: 24.07.2013)
- ÇAKMAK, E., AKDER, H., 2005. 21. DTÖ ve AB'deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı, TUSİAD, Yayın No. TUSİAD-T/2005-06/397, 175 s. http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/tarim.pdf (Erişim Tarihi: 20.06.2013)
- ÇAKMAK, E. 2006. Hong Kong'da Ne Oldu? Tarımda Türkiye'nin Pozisyonu Ne?, 11s. <http://www.iif.com.tr/index.php/iif/article/view/iif.2006.240.5580/4505> (Erişim Tarihi: 22.08.2013)

- ÇEŞTEPE, H., 2006. Dünya Ticaret Örgütü'nün Son Dönemlerdeki Uygulamalarının Türkiye'ye Etkileri, Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 6(12), s. 155-179
- DAĞDEMİR, E., 2009. Küresel Düzenlemeler ve Avrupa Birliği Politikaları Çerçevesinde Dünya Tarım Ürünleri Ticareti ve Gelişmekte Olan Ülkeler, Beta, İstanbul, 139 s.
- GÜN, S., KILIÇ, M., GİRAY, F., H., 2006. Hong Kong VI. Bakanlar Konferansı Sonuçlarının Türk Tarımına Olası Etkileri, s. 108-116, http://www.agri.ankara.edu.tr/economy/1189_12052402_96.pdf (Erişim Tarihi: 18.05.2013)
- FAO, 2013, <http://www.fao.org>, (Erişim Tarihi: 09.06.2013)
- FERGUSON, I., F., 2008. World Trade Organization Negotiations: The Doha Development Agenda, 26 p. <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf&AD=ADA486294>, (Erişim Tarihi: 12.06.2013)
- ICTSD, 2013. <http://www.ictsd.org/> (Erişim Tarihi: 17.06.2013)
- İŞİN, F., 1998. Uluslararası Ticaretin Serbestleştirilmesi, Korumacılık Kavramı ve Tarım, Tarım Ekonomisi Derneği Dergisi, 1998-3, s. 38-48
- İŞİN, F., 2005. DTÖ Tarım Anlaşması, İleri Tarım Müzakereleri ve Türk Tarımı, s. 7-22, <http://www.tarekoder.org/wp-content/uploads/2011/12/Calistay2004.pdf> (Erişim Tarihi: 07.06.2013)
- İMİR, M., 2008. DTÖ Tarım Müzakereleri, Türkiye'nin Tutumu ve Müzakere Sonuçlarının Türk Tarımına Olası Etkilerinin Nitel Bir Değerlendirmesi, Dünya Ticaret Örgütü Doha Turu Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri ve Türkiye (Editörler: M. Sait AKMAN, Şahin YAMAN). Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), 436s. <http://www.tepav.org.tr/tr/yayin/s/151> (Erişim Tarihi: 15.02.2013)
- KIYMAZ, T., 2008. Dünya Tarım Piyasalarında Serbestleşmenin Türk Tarımına Fiyat ve Gelir Yönünden Yansımaları, <http://ekutup.dpt.gov.tr/tarim/kiymazt/politika.pdf> (Erişim Tarihi: 19.08.2013)
- OECD, 2011. Türkiye'de Tarımsal Politika Reformlarının Değerlendirilmesi, 128 s.
- OECD, 2013. Producer and Consumer Support Estimates database, <http://www.oecd.org/tad/agricultural-policies/producerandconsumersupportestimatesdatabase.htm> (Erişim Tarihi: 09.10.2013)
- OLHAN, E., 2012. Türkiye'de Son 10 Yılda Tarımsal Destekler, s. 45-49, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/5f352e642cb16f6_ek.pdf?dergi=139 (Erişim Tarihi: 23.09.2013)
- ONGUN, T., 1996. GATT Nedir?, Tarım Haftası 96 Sempozyumu, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayınları No: 30, s. 11-21
- ŞAHİNÖZ, A., 1996. GATT ve Tarım, Tarım Haftası 96 Sempozyumu, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayınları No: 30, s. 29-51, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/39bcb80c9b3d167_ek.pdf (Erişim Tarihi: 04.12.2013)
- ŞAHİNÖZ, A., ÇAĞATAY, S., TEOMAN, Ö., 2007. Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politika Aracı Olarak Fark Ödeme Sisteminin Uygulanabilirliğinin Tartışılması ve Sistemin İktisadi Bir Analizi, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Ankara, Yayın No: 155 ISBN 978-975-407-226-6, s. 76 <http://www.tepge.gov.tr/Dosyalar/Yayinlar/66f0663170734ef5bca05355afa6e361.pdf> (Erişim Tarihi: 20.06.2013)
- T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2013. Ekonomi Bakanı Çağlayan: "Bali Paketi ile dünya ticaretinin önündeki engellerin kaldırılmasında önemli yol alındı" <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=bakanlikofisi>, (Erişim Tarihi: 11.12.2013)
- TUİK, 2013. Bitkisel Üretim İstatistikleri, Çeşitli Yıllar, <http://www.tuik.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 09-10.07.2013)
- UĞUR, A., E., 2013. Bitkisel Yağ Sanayicileri Derneği 36. Olağan Genel Kurul Toplantısı, <http://www.bysd.org.tr/RaporGoster.aspx?ID=435> (Erişim Tarihi: 06.09.2013)
- USDA, 2013. Cotton: World Markets and Trade, <http://usda01.library.cornell.edu/usda/fas/cotton-market//2010s/2013/cotton-market-08-12-2013.pdf> (Erişim Tarihi: 28.08.2013)
- WILKONSON, R., 2006. The WTO in Hong Kong: What it Really Means for the Doha Development Agenda, New Political Economy, Vol. 11, No. 2, June 2006, 291-304 s.
- WTO, 2001. WTO Negotiations on Agriculture Proposal by Turkey, G/AG/NG/W/106 5 February 2001, www.wto.org, (Erişim Tarihi: 19.06.2013)
- WTO, 2013/a., Days 3, 4 and 5: Round-the-clock consultations produce "BaliPackage", http://www.wto.org/english/news_e/news13_e/mc9sum_07dec13_e.htm (Erişim Tarihi: 11.12.2013)
- WTO, 2013/b. World Tariff Profiles (2006,2008,2009,2010,2011,2012), http://www.wto.org/english/res_e/reser_e/tariff_profiles_e.htm (Erişim Tarihi: 02.07.2013)
- WTO, 2013/c. US Notifications on domestic subsidies, EU Notifications on domestic subsidies, www.wto.org, (Erişim Tarihi: 01.10.2013)
- YILMAZ, Ş., E., 2010. Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi, Efil Yayınevi, Ankara, 312 s.

Sorumlu Yazar:

Burhan ÖZALP

bozalp@cu.edu.tr

Geliş Tarihi : 18/2/2014

Kabul Tarihi : 23/12/2014